

Оксана Кузьма

кандидат філологічних наук,
доцент, кафедра української літератури,
Державний вищий навчальний заклад
«Ужгородський національний університет»
(Ужгород, Україна), oksana-kuzma@ukr.net

БІОГРАФІЧНИЙ КОНТЕКСТ ДРАМИ «КРЕМУЦІЙ КОРД» М. КОСТОМАРОВА

У статті аналізується драма Миколи Костомарова «Кремуцій Корд» (1849), у якій автор подає художню рецепцію реального історичного факту – суду римського сенату часів правління диктатора Тиберія над істориком Кремуцієм Кордом. Увага звертається на біографічний контекст твору. Драма прочитується як «тексто-біографія» видатного вченого й талановитого письменника, який після арешту у справі Кирило-Мефодіївського братства опиняється в ситуації, подібній до долі давньоримського історика. Акцентується також специфіка взаємодії історичної та художньої правди в тексті, виокремлюються риси індивідуально-авторського сюжето- і характеротворення, що дали можливість узагальнити особливості світо мислення М. Костомарова. Доводиться думка, що митець органічно поєднав у своїй творчості дар мислителя, історика та майстра пера. Його драматичні твори стали своєрідним поетичним доповненням наукових пошуків, дозволили автору втілити власні історичні концепції у вигляді художніх ідей. Історія Кремуція Корда в художній версії Миколи Костомарова, таким чином, є й історією самого автора в контексті конкретної історичної доби, а також поетичним узагальненням долі кожної мислячої людини в суспільстві, позбавленому демократичних свобод.

Ключові слова: біографічний контекст, М. Костомаров, драматургія, рецепція, Кремуцій Корд, історична правда, художня правда.

У травні 2017 р. українська спільнота долучилася до пошанування пам'яті М. Костомарова, людини, щедро обдарованої різними талантами. Сучасні знавці доробку цієї непересічної особистості слушно зауважують: «Розширити горизонти костомаровознавства необхідно для блага всього українського су-

пільства, яке зобов'язане нині усвідомити своє місце в інтелектуальному полі європейського співтовариства і розкрити йому власний культурно-духовний образ та потенціал. Постать Миколи Костомарова є дуже промовистою в цьому сенсі. Він є позачасовою фігурою на нашому національно-державному горизонті»¹.

М. Костомаров як позачасова фігура, як «складна і духовно нетрадиційна людина»² важко вкладався у прокрустове ложе будь-якої схеми. Поза усілякими схемами він і зараз. Залишається таким же самобутнім у своїх світоглядних позиціях, баченні історії, у своїх художніх творах, що поєднали дар мислителя і майстра пера. Тому завдання сучасного костомаровознавства – наголосити на тих неповторних рисах творчої потапи М. Костомарова, через які проглядає його глибокий розум, внутрішній аристократизм, благородство натури, складні духовні пошуки свого «я»; прочитати написану ним історію (і наукову, і художню), крізь яку «минуле проростає в сучасність» (М. Яценко).

Письменницька творчість М. Костомарова є вагомою складовою його діяльності. Осягнути весь обшир зробленого ним, повноформатно оцінити всі його здобутки не можливо без урахування й цієї сфери зацікавлень ученого. Між тим М. Костомаров посів почесне місце у плеяді українських поетів-романтиків, оновив на змістовому та формальному рівнях національну прозу і драматургію. Помітним явищем у середині ХІХ ст. стали збірки поезій митця «Українській балади» та «Вітка», історичні драми «Сава Чалий», «Переяславська ніч», «Кремуцій Корд», «Елліни Тавриди», повісті російською мовою «Сын», «Кудеяр», «Черниговка» та ін. Якщо простежити наукові пошуки автора в галузі історії, то помітимо цікавий момент: ті ідеї, сюжети в історії, які він аналізував розумом ученого, знаходять своє художнє втілення і в його творчості. Часи Хмель-

---

¹ Гончар О. Микола Костомаров: постать історика на тлі епохи. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2017. С. 7.

² Смілянська В. Літературна творчість Миколи Костомарова // Костомаров М. Твори: в 2 т. Київ: Дніпро, 1990. Т. 1: Поезія; Драми; Оповідання. С. 5.

ницького і сама постать гетьмана осмислені в окремій монографії і в драматичному творі «Українські сцени із 1649 року». Роль народних мас, колективного героя в історії, про яку так активно завжди писав історик, осмислюється і в художніх полотнах – п'єсах «Сава Чалий», «Переяславська ніч», повістях «Кудеяр», «Чернігівка» тощо. Взаємопереплетення усіх граней таланту М. Костомарова дає дуже цікавий мистецький ефект, який із відстані часу посилюється, набуває більшої опуклості, адже яскравіше бачиш усю велич цієї особистості.

Останнім часом у центрі уваги вчених-гуманітаріїв опинився феномен біографії. Спостерігаємо зараз популярність проблематики, пов'язаної з трактуванням біографічного/автобіографічного матеріалу. Як твердить І. Голубович, «біографічний підхід у різноманітності своїх проявів набув сьогодні статусу міждисциплінарного і зайняв постійну нішу в соціології, психології, літературознавстві, соціальній та культурній антропології, історичній науці»³. Біографічний метод займає важливе місце і в розмаїтті наукових способів, за допомогою яких літературознавці пізнають творчий універсум того чи іншого митця. Г. Сивокінь вважає, що здійснити аналіз індивідуально-авторських начал творчості будь-якого письменника допоможе категорія «самототожності»: «Йдеться про методологічну пропозицію, котра б гарантувала ідентичне і доцільно багатогранне читання літератури як «текстобіографії» твору і творчості – не відчужених від особи творця, живої, цікавої, значної особистості, а, навпаки, трактованих у цілісності своїй і неповторності»⁴. Такий спосіб – читання творчості автора як текстобіографії – дозволить, на нашу думку, краще збагнути неповторність, своєрідність художнього світу й М. Костомарова. *Актуальність нашого дослідження* й полягає в потребі сис-

---

³ Голубович І. Біографія як соціокультурний феномен: методологія аналізу в гуманітарному знанні // Філософська думка. 2008. № 4. С. 122.

⁴ Сивокінь Г. «Самототожність письменника» як методологічна пропозиція // Самототожність письменника. До методології сучасного літературознавства. Київ: Укр. книга, 1999. С. 14.

темного прочитання творчості М. Костомарова крізь призму текстобіографії.

Мета статті – простежити особливості використання автобіографічного матеріалу в текстах М. Костомарова. *Об'єктом вивчення* обрано твір «Кремуцій Корд» (1849), написаний російською мовою, а *предметом* є аналіз біографічного контексту вказаної драми.

Українські літературознавці приділяли значну увагу творчості М. Костомарова, щоправда, у розгляді його історичних драм залишилися чимало нез'ясованих питань.

Історичну драму «Кремуцій Корд» було написано в 1849 р. на засланні в Саратові, опубліковано в 1862 р. Одним із перших рецензентів «Кремуція Корда» був М. Салтиков-Щедрін, який подав свій розгляд твору на сторінках «Современника» у 1863 р. Це коротка рецензія, написана езопівською мовою⁵, мала на меті не так розкрити ідейно-художню специфіку тексту, як у завуальованій формі наголосити на актуальності проблем, наголошених М. Костомаровим. Несправедливий суд над істориком Кремуцієм Кордом відбувався в атмосфері утисків і переслідувань тогочасної влади. Подібне бачив у своєму часі й рецензент (у підтексті натякав на процес над М. Чернишевським), але прямо про це не міг сказати. Тож, розлого цитуючи виразні місця із драми М. Костомарова, М. Салтиков-Щедрін писав з іронією: «Важко повірити, що могли бути такі часи. А між тим вони були: у цьому нас переконує літопис Тацита»⁶ [переклад

---

⁵ До такої «езопівської» форми викладу власних спостережень удавався і Т. Шевченко, зокрема в передмові до нездійсненого видання «Кобзаря» 1847 р., де говорить про долю митця в чужомовному оточенні, згадує приклади різних авторів – М. Гоголя, В. Скотта, Р. Бернса і т. п. У суспільстві, в якому заборонялося вільно висловлювати свої думки, прихована мова, мова підтексту і натяків, була одним із способів вираження власних позицій, а також однією із форм літературного критицизму, до якої зверталися тогочасні діячі.

⁶ Салтыков-Щедрин М. Е. «Кремуций Корд» Н. Костомарова // Салтыков-Щедрин М. Е. Собрание сочинений: В 20 т. Москва: Художественная литература, 1966. Т. 5: Критика и публицистика (1856–1864). С. 321.

наш – *О. К.*]. Вважаємо, що хоч рецензент і не подав широкої оцінки п'єси письменника, але його звернення до факту публікації такого твору вже є показовим. «Кремуцій Корд» – алюзійна драма, у просторі якої вибудовуються дві реальності: перша пов'язана з античним сюжетом про суд над римським істориком у часи диктатора Тиберія (по суті, це виклад за Тацитом); друга ж реальність моделює актуальний час – середину XIX ст. І в цій моделі так чи інакше «прочитуються» знаки доби, в яку жив і творив М. Костомаров. Тому і текст «Кремуція Корда», і відгук М. Салтикова-Щедрина вписуються у формулу «sapienti sat».

Подальші студії над творчістю М. Костомарова передусім охоплювали його ліричну і прозову спадщину, фрагментарно драматургічну. У XX ст. усі вектори діяльності митця залишаються на узбіччі наукової рецепції учених або трактуються сфальшовано, що мало місце в радянські часи. На тому тлі вирізняються монографії П. Попова («М. Костомаров як фольклорист», 1968), Ю. Пінчука («Исторические взгляды Н. И. Костомарова», 1984), окремі розвідки учених про його художню спадщину. Варто наголосити на студіях М. Яценка⁷, автора дуже фахових оцінок М. Костомарова як письменника, фольклориста, літературного критика.

Послідовністю й увагою до розкриття ідейного змісту, жанрових особливостей, поетики характеротворення у драматургії письменника вирізняються спостереження В. Івашкова, висловлені у праці «Українська романтична драма 30–80-х років XIX століття»⁸. На думку вченого, як історико-літературне явище

---

⁷ *Яценко М. М. І. Костомаров – фольклорист і літературознавець // Костомаров М. Слов'янська міфологія. Київ, 1994. С. 5–43; Його ж. Микола Костомаров // Історія української літератури. XIX століття: У 2 кн. / За ред. акад. М. Г. Жулинського. Київ: Либідь, 2005. Кн. 1. С. 318–354.*

⁸ *Івашків В. Українська романтична драма 30–80-х років XIX століття. Київ: Наукова думка, 1990. 142 с.*

«Кремуцій Корд» – «очевидний зразок ідеологічної драми»⁹ у творчості митця.

На автобіографізмі драми «Кремуцій Корд» наголошує В. Смілянська, апелюючи до подій із життя М. Костомарова, пов'язаних із його арештом: «Весілля М. Костомарова мало відбутися 30 березня, але його раптово арештували і ...відправили до Петербурга... Розчавлений цинізмом усього, що відбувалося, й невідомістю, він протягом п'ятиденного шляху відмовлявся від їжі, вирішивши заморити себе голодом, як колись вчинив римський історик Кремуцій Корд. Настане час, і М. Костомаров зробить його героєм однойменної драми...»¹⁰.

В аналітиці драми «Кремуцій Корд» не можна обійтися без оцінок М. Яценка. Учений слушно твердив: «Виявлений у багатьох творах інтерес Костомарова до життя античного світу, що розширював тематичний діапазон української романтичної драми, свідчив не тільки про його широкі історико-культурні інтереси, а й про потребу в умовах політичної цензури непрямого, алюзивного вираження протесту проти самодержавної тиранії в Росії»¹¹.

У композиції драми важливу роль відіграють епіграфи. М. Костомаров часто добирав епіграфи до своїх творів, як художніх, так і наукових. У першому епіграфі, що є цитатою із праці «Аннали» римського історика Тацита, акцентується на історичній складовій, яка є сюжетотворчим елементом тексту. Інший епіграф складається із присвяти коханій жінці (Аліні Леонтіївні Крагельській) на пам'ять про зустріч 14 червня 1847 р. та уривку із твору А. Міцкевича «Конрад Валленрод»: «Я в серці, друже, зберегла донині // Ту саму постать, в тих часів одежі. // Метелик так, потонувши в бурштині, // Свою красу навіки зберігає...»¹².

Історія взаємин М. Костомарова та А. Крагельської настільки поетична, що стала об'єктом художньої обсервації Д. Мордовця

---

⁹ Там само. С. 61.

¹⁰ Смілянська В. Літературна творчість Миколи Костомарова. С. 16.

¹¹ Яценко М. Микола Костомаров. С. 348.

¹² Костомаров М. Кремуцій Корд // Костомаров М. Твори: В 2 т. Т. 1. С. 291.

(«Професор Ратмиров», 1889), В. Петрова («Аліна й Костомаров», 1929). Факт розлуки закоханих напередодні їхнього весілля у 1847 році та їхнє одруження у 1875 р., безумовно, вплинули на формування певного романтичного флеру в цій історії. Красу кохання обоє зберегли в серці, як і наголошувалося в епіграфі до драми «Кремуцій Корд». Згадка про Аліну Леонтіївну посилює автобіографізм твору. Для М. Костомарова історія Кремуція Корда стала віддзеркаленням його особистої життєвої історії, хоча біографічний контекст у жодному разі не знімає соціально-політичних аспектів проблематики твору.

Дослідники одностайні в думці про те, що «Кремуцій Корд» написаний під впливом подій, пов'язаних із розгромом Кирило-Мефодіївського товариства та судом над його учасниками. В. Івашків цілком слушно наголошує: «У зображенні епохи правління римського диктатора виразно проглядається соціально-політичний устрій тодішньої царської імперії»¹³. Епоха часів царя Миколи I, безперечно, відбивається у творі М. Костомарова. У драмі згадується, що «інакомислячі» засилялися Тиберієм у далекі чужі краї. Тут явний перегук із долею політичних засланих, якими судилося стати П. Кулішу, М. Гулаку, Т. Шевченку і самому М. Костомарову. У персонажах твору, як твердить В. Смілянська, «легко впізнати реальних прототипів: в ласкаво-лицемірній мові підступного Сеяна – таку ж і з тими улюбленими слівцями мову керуючого III відділом Л. Дубельта; в Кремуції – самого М. Костомарова, підданого політичним обвинуваченням за відібраний у нього рукопис про слов'янське єднання – відомих «Книг биття українського народу»...»¹⁴.

Реальний контекст долі М. Костомарова легко прочитується у «Кремуції Корді». Але нам видається, що автор, окресливши добу деспота Тиберія, добу російського царя Миколи I, усе ж творить узагальнену картину тоталітарного суспільства. Усі знаки тоталітарної епохи дуже чітко і послідовно фіксуються у драмі. Кожна із її трьох частин – «Доносчики», «Тиран»,

---

¹³ Івашків В. Українська романтична драма 30–80-х років XIX століття. С. 60.

¹⁴ Смілянська В. Літературна творчість Миколи Костомарова. С. 19.

«Історик» – це окремі штрихи до «портрету» правління будь-якого тирана. Як історик, що володів даром «читання історії» у її зримих, живих утіленнях через призму конкретних особистостей, які творили цю історію, М. Костомаров художньо аналізує сутність тоталітарного суспільства. Л. Мороз має рацію, коли говорить про те, що він осягав «суть реальних подій на «людиназнавчому» рівні, тобто через заглиблення в логіку мислення і вчинків людей, яким доля судила приймати історичні рішення»¹⁵. М. Костомаров осягав історичну добу через постаті конкретних особистостей, через їхнє оточення, вивчав логіку їхнього характеру, що впливала на ті чи інші рішення людини. Такий посилений інтерес до психології героїв став новою ознакою тогочасної української драматургії.

М. Яценко вважав, що для художньої творчості Костомарова характерні типові дихотомічні пари – «тиранія і свобода, підступність і прямодушність, зрада і вірність громадянському обов'язку»¹⁶. Саме ці дихотомії і взаємодіють в художньому просторі драми «Кремуцій Корд». Вони впливають і на групування персонажів у творі. Тиберій і його прибічник Сеян, що упроваджує політику тотального контролю над суспільною свідомістю, протиставляються справжньому «аристократу духу», історичному Кремуцію Корду.

Письменник детально простежує, як твориться імперський міф, як руйнуються моральні засади людей, що живуть в атмосфері доносів, несправедливих судів, духовного занепаду. Щоб маніпулювати суспільною свідомістю, Сеян обирає людей, які покликані формувати суспільну думку, вигідну для влади. Сеян звертається до Сатрія: *«Ты – поэт, бываешь в кругу поэтов, ученых, софистов; между ними много злонамеренных; будучи незамечаемы правосудием, они втайне, как змеи, извергают яд своих мнений; обнаруживать их заранее и лишать возможности причинять дальнейший вред обществу есть дело*

---

¹⁵ Мороз Л. Драматургія // Історія української літератури. ХІХ століття: У 2 кн./ За ред. акад. М. Г. Жулинського. Київ: Либідь, 2005. Кн. 1. С. 601.

¹⁶ Яценко М. Микола Костомаров. С. 348.

*важное и спасительное...»*¹⁷. Тиберій і Сеян добре усвідомлюють, як правильно керувати людьми. Спочатку із них треба зробити духовних рабів. Імператор має цілу програму духовного поневолення римлян: *«Я не хочу сразу уничтожить свободы Рима: я люблю – уничтожать ее! Эти проблески сопротивления моей власти, эти порывы пылких душ, легко уничтожаемые доносами и раболепным судом, – как это мне нравятся! ...А стая доносчиков, которые мне служат, стараются отличиться подлостью, а потом нередко губят самих себя тем же оружием, – ах, как это весело, как это забавно! Римский народ глупеет, подлеет, сам того не замечая...»*¹⁸.

Тиберій насолоджується процесом поневолення свого народу. Для нього це розвага, подібна до полювання: *«Я торжествую, я чувствую, что я выше всех, потому что вижу истину, обманываю всех и имею право смеяться над всеми. Уже в Риме мало остается благородного и высокого... я отпускаю узду своей власти, дам римлянам подышать свободнее, начну покровительствовать литературе, любовь к истине, для того снова было кого истреблять...»*¹⁹.

У контексті таких висловлювань імператора зрозумілим стає те, що Кремуцій Корд теж потрапить у жорна несправедливого суду. Вислухавши слово Сеяна про працю історика, в якій він похвалив вбицю Цезаря Брута і назвав Кассія останнім із римлян, Тиберій вигукує: *«Это опасный человек, – это ужасный человек!» Предать его суду!.. Что за беда, что нет закона против него? Разве нельзя толковать закон в разные стороны? Да что, в самом деле, они так ссылаются на закон? Я покажу им, что уважаю закон только потому, что мне так хочется: закон – для слабых тварей, а для цезаря нет иного закона, кроме его собственного произвола...»*²⁰.

М. Костомаров розкриває психологію імператора й чинники, на яких тримається його влада. Можна поневолити народ, три-

---

¹⁷ Костомаров М. Кремуций Корд. С. 295.

¹⁸ Там же. С. 309.

¹⁹ Там же.

²⁰ Там же. С. 308.

маючи його в покорі силою війська, під страхом смерті. Але є ще одна форма завоювання, коли ти робиш народ духовним рабом. Духовне рабство – найстрашніше. І його загрозу дуже чітко усвідомлював письменник, тому і майстерно викривав способи маніпуляцій над людською свідомістю. В ідейному плані драма «Кремуцій Корд» має чимало точок дотику із окремими драмами Лесі Українки, де також трактуються проблеми духовної неволі народу («Вавилонський полон», «На руїнах», «Оргія»). Якщо порівнювати тексти двох письменників, віддалених у часі, помітним є намагання діагностувати названу проблему, художньо дослідити її. Але М. Костомаров не йде далі такої діагностики. Кремуцій Корд, як романтичний персонаж, відірваний від народу. Він вивищується над ним величчю своєї особистості, силою духу, та не шукає шляхів розв'язання проблеми.

Слова Кремуція виявляють його благородство, аристократизм духу. Для нього справжнім нещастям є нечиста совість і важкість чужої крові на руках та чужих сліз. Він вважає, що людське життя є непростим, тому дуже важливо зберегти в собі внутрішню свободу. Вірить, що *«на свете нет силы, способной поколебать честного человека»*²¹. Філософія життя Кремуція вкладається в систему цінностей людини, вірної собі. Сатрій спокушає історика своїми на позір вільнолюбними думками, але Кремуцій тримається спокійно, із честю відповідаючи на всі закиди поета: *«Я не живу в настоящем, я – историк, я – гробокопатель: мертвые не требуют от меня отчета. В Риме нет закона, который бы судил историков, говорящих свободно о том, что уже унесено временем»*²².

Кремуцій Корд обирає смерть, бо розуміє, що не може далі жити в умовах такого суспільства. Він не стає в позицію борця за волю, не втікає в інші краї, як це пропонують зробити йому його раби, вихід у смерть – єдина для нього можливість відстояти внутрішню свободу. Герой розуміє, що його ворогів засудить історія, і з цим знанням відходить в інші світи.

---

²¹ Там же. С. 299.

²² Там же. С. 300.

Таким чином, «Кремуцій Корд» становить собою нове слово в українській драматургії першої половини і середини ХІХ ст. М. Костомаров є справжнім майстром драматургічної форми, який зумів поєднати проникливість історика із художнім мисленням письменника. Твір насичується автобіографічним матеріалом, який творчо переплітається з історією життя римського історика Кремуція Корда. Історична правда, отже, стає канвою, завдяки якій увиразнюється біографічний контекст драми. Художній простір п'єси насичуються історичними візіями М. Костомарова, творить умовну реальність, що набуває універсальних характеристик. Письменник не тільки дає точний аналіз часів правління Тиберія, він алюзійно включає в текст і сучасну йому дійсність. Разом із тим «Кремуцій Корд» виконує й прогностичну функцію, бо доля наступних поколінь української національної еліти, зокрема доби «Розстріляного Відродження» (М. Хвильового, Г. Косинки, М. Куліша, В. Підмогильного, М. Зерова, Л. Курбаса та ін.), буде прописана за подібним сценарієм, який так зловісно виголошує диктатор Тиберій. Драма, таким чином, засвідчує прозорливість автора, його вміння відчитувати знакові коди історії. Контекст особистої долі допоміг М. Костомарову ці коди подати крізь призму психологічної реальності головного героя.

Oksana Kuzma

Candidate of Philology, Associate Professor,
Department of Ukrainian Literature,
Uzhhorod National University
(Uzhgorod, Ukraine), oksana-kuzma@ukr.net

BIOGRAPHIC CONTEXT OF THE M. KOSTOMAROV'S DRAMA "KREMUTSII KORD"

In article the analysis of the drama of Mykola Kostomarov "Kremutsii Kord" (1849) is carried out, in which the author gives art reception of a real historic fact – court of the Roman senate during the times of government of the dictator Tyberii over the historian Kremutsii Kord. The attention is paid to a biographic context of the work. The drama is read as "tekstobiography" of the outstanding scientist and talented writer who after arrest (the case of Kyrylo-Mefodiivskoho (Cyril and Methodius) brother-

hood) appears in a situation, similar to the fate of an ancient Roman historian. Also the specifics of interaction of the historical and art truth in the text are accented, the features of the individual-author plot and character creation are singled out, which gave the opportunity to generalize the peculiarities of the thinking of M. Kostomarov. The opinion is proved that the artist has organically connected a gift of the thinker, historian and master of a feather. His drama works became a peculiar poetic addition of scientific researches, having allowed the author to embody own historical concepts in the form of the art ideas. The history of Kremutsii Kord in the art version of Mykola Kostomarov, thus, is also history of the author in the context of a concrete historical period, and also poetic generalization of fate of each conceiving person in the society deprived of democratic freedom.

Key words: biographical context, M. Kostomarov, dramaturgy, reception, Kremutsii Kord, historical truth, artistic truth.

REFERENCES

1. Holubovych, I. (2008). Biohrafiiia iak sotsiokulturnyj fenomen: metodolohiia analizu v humanitarnomu znanni. *Filosofska dumka*, (4), 122–135. [in Ukrainian].
2. Ivashkiv, V. (1990). *Ukrainska romantychna drama 30–80-kh rokiv XIX stolittia*. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
3. Kostomarov, M. (1990). Kremutsyj Kord. In M. Kostomarov, *Tvory* (Vol. 1, pp. 221–329). Kyiv: Dnipro. [in Russian].
4. Moroz, L. (2005). Dramaturhiia. In M. H. Zhulynskiy (Ed.), *Istoriia ukrainskoi literatury XIX stolittia* (Vol. 1, pp. 595–616). Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].
5. Saltykov-Schedrin, M. E. (1966). "Kremutsyj Kord" N. Kostomarova. In M. E. Saltykov-Shchedrin, *Sobranie sochinenij* (Vol. 5: Kritika i publitsistika (1856–1864)). Moscow: Khudozhestvennaia literatura. [in Russian].
6. Syvokin, H. (1999). "Samototozhnist pysmennyka" iak metodolohichna propozyitsiia. In *Samototozhnist pysmennyka. Do metodolohii suchasnoho literaturoznavstva* (pp. 6–21). Kyiv: Ukrainska knyga. [in Ukrainian].
7. Smilianska, V. (1990). Literaturna tvorchist Mykoly Kostomarova. In M. Kostomarov, *Tvory* (Vol. 1, pp. 5–37). Kyiv: Dnipro. [in Ukrainian].
8. Yatsenko, M. (1994). M. I. Kostomarov – folkloryst i literaturoznavets. In M. Kostomarov. *Slovianska mifolohiia*. Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].
9. Yatsenko, M. (1995). Romantyzm. In M. T. Yatsenko (Ed.), *Istoriia ukrainskoi literatury XIX stolittia* (Vol. 1, pp. 240–312). Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].
10. Yatsenko, M. (2005). Mykola Kostomarov. In M. H. Zhulynskiy (Ed.), *Istoriia ukrainskoi literatury XIX stolittia* (Vol. 1, pp. 318–354). Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].